ANTROPOTSENTRIK TILSHUNOSLIKDA KOGNITIV PARADIGMANING NAZARIY ASOSLARI VA TADQIQOT YO‘NALISHLARI

Amanbayeva Dilsoraxon Abbamuslimovna
Andijon davlat chet tillari instituti
Ingliz tili amaliyoti kafedrasi o‘qituvchisi
https://doi.org/10.5281/zenodo.24198190

Annotatsiya. Ushbu tadqiqotda antropotsentrik yondashuvning tilshunoslikdagi metodologik o‘rni va kognitiv paradigmaning asosiy tadqiqot yo‘nalishlari nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Kategoriyalash, prototip, freym, konseptual metafora, kognitiv grammatika hamda konseptual integratsiya nazariyalarining til va tafakkur munosabatini yoritishdagi imkoniyatlari ko‘rsatiladi. O‘zbek tili materiallari asosidagi qisqa misollar kognitiv tahlilning amaliy ahamiyatini izohlaydi.
Kalit so‘zlar: antropotsentrizm, kognitiv paradigma, konsept, kategoriyalash, prototip, freym semantikasi, konseptual metafora, kognitiv grammatika, konseptual integratsiya.

Tilshunoslik tarixida tilning ichki tizimini tavsiflashga qaratilgan tadqiqotlar bilan bir qatorda uning inson tafakkuri, tajribasi va madaniy faoliyati bilan aloqasini o‘rganishga intilish ham kuchayib bordi. Antropotsentrik yondashuvda tadqiqot markaziga til egasi inson qo‘yiladi: til birliklarining shakli va ma’nosi ularni idrok etuvchi, yaratib, muloqotda qo‘llovchi subyekt faoliyati bilan bog‘liq holda izohlanadi. Bu yondashuv alohida yagona nazariya emas, balki kognitiv tilshunoslik, lingvokulturologiya, pragmalingvistika va psixolingvistika kabi yo‘nalishlarni birlashtiruvchi keng metodologik qarashdir.

Kognitiv tilshunoslik tilni bilimlarni shakllantirish, tartibga solish va uzatish bilan bog‘liq hodisa sifatida o‘rganadi. Ushbu paradigma uchun leksik va grammatik birlikning ifoda tomoni bilan bir qatorda u orqali faollashadigan tushuncha, tajriba hamda kontekst muhim sanaladi. V. Evans va M. Green kognitiv semantika va grammatikani tilning konseptual tashkil topishini o‘rganishdagi o‘zaro aloqador yo‘nalishlar sifatida izohlaydi. Bunda «konsept» dunyo haqidagi bilimlarning ongdagi mazmuniy tuzilmasi sifatida talqin qilinsa, uning til orqali ifodalanishi hamisha bitta so‘z bilan cheklanmasligi ta’kidlanadi. [1]

Kognitiv paradigmaning muhim yo‘nalishi obyekt va hodisalarni toifalarga ajratish jarayonini o‘rganishdir. Klassik yondashuvda toifa chegaralari qat’iy belgilangan belgilar majmui bilan izohlansa, prototipga asoslangan qarashda ayrim a’zolar toifaning markaziy, boshqalari esa nisbatan chekka vakillari sifatida idrok etiladi. G. Lakoff kategoriyalarni inson tajribasi va idealizatsiyalashgan kognitiv modellar bilan bog‘lab tushuntiradi. Masalan, «qush» kategoriyasining kundalik tasavvurdagi markaziy vakili uchadigan kichik qush bo‘lishi mumkin, biroq pingvin ham shu kategoriyaga mansubdir. Bunday misollar lug‘aviy ma’noni faqat zarur va yetarli belgilar orqali tavsiflash har doim ham to‘liq natija bermasligini ko‘rsatadi. [2]

Freym nazariyasida so‘z ma’nosi alohida belgilardan iborat yig‘indi emas, balki o‘zaro bog‘langan vaziyat ishtirokchilari va munosabatlari tizimi bilan bog‘liq holda ochib beriladi. Ch. Fillmore taklif etgan freym semantikasi muayyan birlikni anglash uchun u kiradigan umumiy bilim tuzilmasini hisobga olish zarurligini ko‘rsatadi. Masalan, «sotib olmoq» fe’lini to‘liq talqin qilishda xaridor, sotuvchi, tovar va pul munosabatlari muhim. O‘zbek tilidagi «to‘y», «mehmon» yoki «hashar» birliklari tahlilida ham faqat izohli lug‘atdagi ta’rif emas, balki madaniy ssenariylar va ijtimoiy kutishlar ahamiyat kasb etadi. [3]

Kognitiv qarashga ko‘ra, metafora faqat badiiy bezak emas; mavhum tajribani nisbatan aniqroq soha vositasida tushunish usuli hamdir. G. Lakoff va M. Johnsonning konseptual metafora nazariyasi

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

metaforik ifodalar ortida tizimli tushunchaviy mosliklar mavjudligini ko‘rsatadi. Chunonchi, «vaqtni tejamoq», «vaqtni sarflamoq», «vaqtni boy bermoq» birikmalari vaqtni qimmatli resurs sifatida tasavvur qilishga asoslanadi. Metonimiya esa ayni konseptual doira ichida bir element orqali unga aloqador boshqa elementga murojaat etishni ta’minlaydi. Bu yondashuvlar ko‘chma ma’nolarning motivatsiyasini va milliy-madaniy farqlarni tahlil qilishda qo‘l keladi. [4]

An’anaviy tavsifda grammatik shakl va leksik ma’no ko‘pincha alohida o‘rganiladi. G. Langackerning kognitiv grammatikasi esa grammatika va leksikani shakl, ma’no juftliklarining uzviy tizimi sifatida talqin etadi. Bir voqelikning turli sintaktik qurilmalar orqali tasvirlanishi so‘zlovchi tanlagan nuqtayi nazarni ham aks ettirishi mumkin. Masalan, “O‘qituvchi talabalarga topshiriq berdi” va “Talabalarga topshiriq berildi” gaplari o‘xshash vaziyatni ifodalaydi, ammo xabarning matndagi mavqei va axborot markazi bir xil emas. Demak, grammatik tanlovni konseptuallashtirish bilan bog‘lash kognitiv yondashuvning samarali tadqiqot usullaridan biridir. [5]

G. Fauconnier va M. Turner taklif qilgan konseptual integratsiya (blending) nazariyasida turli mental makonlar elementlarining uyg‘unlashuvi orqali yangi mazmun shakllanishi izohlanadi. Jumladan, “raqamli kutubxona” birikmasi kutubxonaning axborotni jamlash va undan foydalanishga doir xususiyatlarini raqamli muhit imkoniyatlari bilan birlashtiradi. Bunday birliklarni izohlashda tayyor lug‘aviy ma’nodan tashqari yangi konseptual tuzilma vujudga kelishi ham hisobga olinadi. [6]

Sanab o‘tilgan nazariyalarni bir-biridan mutloq ajratib bo‘lmaydi. Kategoriyalash toifalarning ichki tashkil topishini, freym semantikasi vaziyatga oid bilimlarni, metafora va metonimiya ma’no ko‘chishining konseptual asoslarini, kognitiv grammatika esa grammatik tanlovning mazmuniy tomonini yoritadi. Konseptual integratsiya ijodiy ma’no hosil bo‘lishiga e’tibor qaratadi. Shu sababli bir til birligini o‘rganishda bir necha yondashuv natijalaridan foydalanish mumkin. Masalan, “burch” konseptini o‘rganishda so‘zning lug‘aviy ma’nosi, oilaviy va kasbiy freymlari, unga bog‘liq qadriyatlarga doir tasavvurlar hamda turli nutq vaziyatlaridagi qo‘llanishini birgalikda tahlil qilish chuqurroq natija beradi. Antropotsentrik yondashuv tilni inson idroki va ijtimoiy tajribasidan ajratmay o‘rganishga imkon yaratadi. Kognitiv paradigma esa shu tamoyilni kategoriyalash, prototip, freym, metafora, grammatika va konseptual integratsiya kabi aniq nazariy vositalar yordamida amalga oshiradi. Mazkur izlanishlar naqtijasida ko‘rib chiqilgan yo‘nalishlarning umumiy xususiyati til birliklaridagi ma’noni tayyor va o‘zgarmas kod sifatida emas, balki bilim, tajriba va kontekst ta’sirida shakllanadigan jarayon sifatida izohlashidir. Kelgusi tadqiqotlarda ushbu nazariyalarni o‘zbek tilining korpus materiallari va real nutq namunalari asosida qo‘llash, ayniqsa, konseptlarning markaziy-chekka tuzilishi hamda madaniy freymlarni qiyosiy tahlil qilish istiqbolli hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Evans V., Green M. Cognitive Linguistics: An Introduction. — Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006.

2. Lakoff G. Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind. — Chicago: University of Chicago Press, 1987.

3. Fillmore Ch. J. Frame Semantics // Linguistics in the Morning Calm / Ed. by the Linguistic Society of Korea. — Seoul: Hanshin Publishing Company, 1982. — P. 111–137.

4. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. — Chicago: University of Chicago Press, 1980.

5. Langacker R. W. Foundations of Cognitive Grammar. Vol. 1: Theoretical Prerequisites. — Stanford: Stanford University Press, 1987.

6. Fauconnier G., Turner M. The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind’s Hidden Complexities. — New York: Basic Books, 2002.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.